

Рајко ЦЕРОВИЋ*

ЛАЛИЋЕВЕ СИНТЕЗЕ ИСТОРИЈСКОГ УДЕСА ЦРНОГОРСКОГ ЧОВЈЕКА, ЊЕГОВОГ МЕНТАЛИТЕТА И ПОГЛЕДА НА СВИЈЕТ

Лалићево књижевно стваралаштво, још од појаве романа или проширене новеле *Свадба*, па посебно закључно са тетралогском *Рајна срећа*, *Зайочници*, *Докле јора зазелени* и *Гледајући доље на друмове*, кроз личности Лалићевих бројних књижевних наратора, бави се синтезом црногорског историјског, социјалног, менталитетског, етничког или антрополошког искуства, црногорским погледом на свијет, који је често тако експлицитно изражен да на први поглед тешко може бити безболно инкорпориран у биће књижевног дјела. То је прије свега могуће захваљујући чињеници да су у сами центар Лалићеве непресушне наратије најчешће стављени млади црногорски интелектуалци, специфичне духовне и менталитетске грађе, поријекла и искуства. Њихово умовање о природи завичаја и народа из којег потичу саставни је дио њихове интиме, најчешће посљедица личне драме која их до краја испуњава и обиљежава. Завичај анализирају и онда кад су на њега огорчени, дубоко разочарани његовом традиционалном непокретношћу и робовањем бројним предрасудама, али и у тренуцима кад су жељни његове топлине коју су више или мање осјећали у данима дјетињства и младости. Лалићеви књижевни протагонисти властиту средину луцидно скенирају, дубоко свјесни завичајних врлина и мана, односно крајњих граница духовног и другог простирања човјека црногорског искуства и поднебља. Понекад су на интензивна размишљања и огорчене закључке у вези са црногорским историјским и другим удесом принуђени суровом реалношћу која потјерама и хајкама тражи њихову главу. Некад просто предати оној безазленој игри поређења, закључивања и наоко доконог размишљања, као једином виду ин-

* Рајко Церовић, књижевник, Подгорица

телектуалне активности која им је преостала, по беспућима лелејских и других гора, у могућем предаху никад довољно уморних гонитеља.

Типична животна путања Лалићевих књижевних јунака најчешће се креће од завичајног дјетињства и почетка школовања, односно беранских или других гимназијских дана, до дужег или краћег странствовања, посебно боравка на Београдском универзитету и првих сурових искустава са окрутним и омрзнутим режимом. Круг се најчешће завршава повратком у завичај почетком Другог свјетског сукоба, или у случају Пеја Грујовића, његовим непосредним учешћем у оба балканска, затим Првом и Другом свјетском рату. Тако се једна поврх других у Лалићевим протагонистима гомилају и сударају искуства из дјетињства и ране младости, затим надовезују знатно шира животна и књишка сазнања и искушења кроз средњошколско и универзитетско школовање, да бише се у знатно зрелијим, али још увијек младалачки плаховитим годинама, још једном срели са завичајем који им, изузевши идеолошке истомишљенике и ријетке сроднике, не спрема ништа добро.

Тако умноженом психолошком перспективом Лалићеве протагонисти посматрају завичајно тло и људе, пореде донекле идиличну слику дјетињства и младости са каснијом ирационалном суровошћу средине која их прогони. Доживљавају бројна разочарења, али и ријетке примјере моралне и друге постојаности тамо гдје на први поглед не бише очекивали. Живот их често тјера на сувише тамне закључке, невесела размишљања о смислу борбе за ма какав прогрес. Усред хајки и свакодневне елементарне угрожености држе се чврсто властитог сна о људској будућности коју никад не покушавају насликати идеолошком фразеологијом или папирнатим формулацијама из партијске лектире. Прије би се могло рећи да се циничном горчином обраћају том будућем свијету, депатетизирају властита очекивања, али упорно остају на своме једном изабраном путу. Смјештени су у такве околности да и без хотимичне намјере доносе мање или више хитре закључке о природи црногорског човјека и друштва, о оковима традиције која истовремено и инспирише на подвиг, али неријетко унижава. Покушавају одгонетнути шта се то догодило и догађа са црногорским човјеком који се са некадашњих олимписких висина одједном сурвао у међуратну баналност и понижење.

И онда кад се привидно бави историјом или стварношћу појединачних црногорских крајева и менталитета, Лалић увијек успијева да оствари чудесне карактеролошке и менталитетске синтезе на нивоу цјелине духовног и другог трајања човјека црногорског поднебља. Била би несхватљива грешка ако не бисмо наводно племе Брзака, из Лалићеве бриљантне театралогије, схватили као црногорску општост, као метафору знатно ширег

домаћег менталитета и традиције. Васојевићи се, на примјер, непотребно више од осталих налазе погођени оштрином Лалићеве критичке мисли, остварене на књижевноестетској равни, јер његове Брзаке доживљавају буквално као само властиту слику и прилику. То није у крајњем случају неспоразум са Лалићем него природом књижевног чина. Ма колико се црногорски читалац Лалићевог опуса упињао да себе посматра изван Лалићевог литерарног свијета, не може, на примјер, избјећи утиску да се под Брзацима подразумевају Црногорци, и то цјелином свога националног и социокултурног простора. Тешко би било одгонетнути због чега су Васојевићи више или мање „Брзаци” од Катунана, ако своје литерарном племену Лалић није нимало случајно надјенуо баш такво име.

Но, кад је ријеч о луцидним синтезама цјелокупног црногорског историјског искуства и удеса, па према томе и домаће карактерологије, менталитета, културног модела и погледа на свијет, у укупном Лалићевом опусу централно мјесто заузима композицијски маестрално изведена тетралогја: *Рајна срећа*, *Зайочници*, *Докле јора зазелени* и *Гледајући гоље на друмове*. Лалић је, у свом стваралачки најзрелијем периоду, посветио поменутој тетралогји дванаест до петнаест година живота, остварујући њоме у најбољем смислу ријечи један, како би се данас казало, више него замашан књижевни пројекат. Доспјети у четири књиге, објављиване у међусобном размаку од три, или чак шест година, до таквог композиционог савршенства да се свака од њих може посебно читати, да представља самодовољну цјелину, али да још богатије одјекује у сукцесивном читању сва четири тома, редосљедом њиховог излажења – свакако значи артистичку надмоћ која изазива дивљење. При томе, читаоцу, који редом појављивања пролази кроз сва четири романа, ниједног тренутка не смета сазнање даје у претходној једној, двије, или три књиге, упознао портрет главног јунака до најситнијих појединости. Познато му је и његово прилично невесело животно искуство, школовање, породичне прилике, судар са мноштвом илузија и преварених нада црногорског човјека, посебно у првом кварталу двадесетог стољећа. Чак зна и шта ће му се догађати у будућности, чијом драмом је дијелом прошао у претходној књизи или књигама, а опет хита, читалачком глађу и нестрпљењем, да се што прије суочи са преосталим Грујовићевим искушењима, његовим најчешће краткотрајним усхитима, али и бројним суровим отрежњењима од мноштва илузија којима је његова генерација бивала оптерећена.

Пејо Грујовић, уз сву животну, односно књижевно убједљиву индивидуалност властитог лика и судбине, садржи по много чему чудесну општост једне врсте црногорских интелектуалаца који, полазећи од сеоског поријекла, урођеном бистрином и интелектуалном радозналости,

брзо усвајају разноврсна знања и демонстрирају бројне дарове. Што због недостатка грађанске традиције и њеног комфора, што због урођене несистематичности, односно одсуства упорности, често остају нереализовани, или неодлучни у ком правцу да усмјере властиту животну и професионалну путању. Нестрпљиви, а жедни потврде, најчешће се бацају у политику која им наизглед доноси брзу афирмацију и признања. Склони социјалном егалитаризму којег носе из властите друштвене традиције, спремни да више од других разумију патње сиромашних и унижених, неоптерећени шовинизмом, односно потцјењивањем читавих народа – није чудо што су се многи од њих без остатка предавали комунистичком друштвеном пројекту, увјерени у исправност једне планетарне илузије која је својевремено заробљавала интелектуалце са готово свих меридијана. Комунистичка утопија им је била толико блиска да су за њу били спремни на готово самоубилачке жртве, пунили затворе између два свјетска рата и храбро се носили са бруталношћу режима који није имао слуха за њихово месијанство.

Само Пејо Грујовић међу кључним Лалићевим нараторима не припада генерацији комунистичких сањара и побуњеника. У својим бриљантним есејистичким пасажима о природи црногорског човјека и друштвеног модела, у Лалићевом четворокњижју, не употребљава ни Маркса ни класну борбу, ни друге аргументе из комунистичке лектире. Комунисти су му у његовим зрелим годинама блиски по личној храбрости и беспоговорној спремности на ослободилачку жртву, али није увјерен у могућност остварења друштвеног идеала којему теже. Пејовићево животно искуство, неспорни интелектуални сензибилитет и наобразба, често присуство у кључним догађајима који су обиљежили црногорску судбину, најмање у првој половини протеклог вијека, омогућавају му инспиративне захвате у биће и нарав његових земљака, посебно у њихов социјално-историјски удес, готово космологију и космогонију црногорског хомо херојуса.

Промишљајући судбину човјека црногорског свјетоназора, Пејо Грујовић је најчешће забављен његовом драмом на прелазу из херојског у нови друкчији и несигурни свијет: „Племенски човјек је збуњен откад види да му племе не може помоћи, да му јунаштво више не вриједи и да га достојанствено понашање чини смијешним – каже Грујовић у „Ратној срећи”, па наставља: „Збуњен, он постаје кукавица – због нагле промјене, чак и већа кукавица од обичног човјечуљка већ обрађеног и прилично прилагођеног процесима који слиједе. Најзад, то што се код нас, због закашњења, тако нагло одиграва, те се просто очима види процес промјене обичаја и нарави – други народи су проживјели као знатно спорији развитак, чији контрасти нијесу били тако оштри, па се ни његове комичне

стране нијесу могле уочити. На тај начин би Црногорска комедија била у ствари општељудска, само временски и просторно збијенија, по средствима и варијантама сиромашнија и с мање раскошним резултатима”.

Луцидно сажимајући укупно црногорско историјско искуство Лалић је, преко свога наратора Пеја Грујовића, поред осталог, први у литератури отворио трауматично питање српско-црногорских односа, не само на династичкој равни, упућујући читаоца на бројне и несебичне црногорске жртве за друге, које су од почетка биле осуђене на стратешко затирање црногорског имена и идентитета. Међутим, Михаило Лалић, за кога се не може рећи да његује сентиментални однос према властитом народу, чија критичка мисао ништа не заборавља или препушта случајностима, направио је, прије свега у наводној Грујовићевој дневничкој тетралогiji, беспштедну анализу бројних црногорских мана и непочинстава. Објашњавајући да су се многи Црногорци због увријеђене части, ружног „надимка или случајне посприце одселили у Херцеговину, Босну, Лику или уз Приморје, куд је коме било ближе, а највише у Србију – јер није било другог начина да се избрише сјенка с имена”, Пејо Грујовић закључује: „Чини ми се да нам то потомство одсељених подсвјесно или свјесно памти, па нам се и свети кад год може. Није само мој утисак, но су ми и други потврдили: кад год су наишли на човјека с аверзијом или подмуклог према нама, обично се показало да тај има наше крви. „Тако”, наставља Пејо Грујовић, „Љубо Бакић пише на једном мјесту у Мемоарима:” ‘Али други су упечаток на мене оставили представници српске власти у Призрену. У Ђаковици су били сви официри, као на примјер, потпуковник Владимир Туцовић и други, тако љубазно искрени да се с њима човјек осјећа у друштву као са рођеном браћом. Изузетак само чињаше неки пуковник Мијушковић. Он ти некако уопште гледаше на Црногорце мрко попрјекно. По свој прилици је овај Мијушковић наше горе лист, зато је такав био, и ако се он не казиваше да је од нашијех страна.’” Говорећи о томе да се у Црној Гори много тога крије, посебно страх од ратне или друге неизвјесности, Пејо Грујовић у „Ратној срећи” додаје: „И глад мора да се крије – јер није срамота бити сиротиња, али је брука признати то; и о жељама има да се ћути јер не ваља да човјек робује нечем чега нема. Љубав се скрива и пориче – пошто се не може допустити да човјек призна даје самом себи недовољан; мржња се такође, по могућству, завија, скрајњује, замотава – јер је знак немоћи или недостатак одлучности да се учини оно што се хоће. Па кад жалиш неког ближњег, и то кријеш – да ти се други не наслади; и кад жена мужа жали, не треба то да покаже – да јој се рђаво не помисли; и муж не смије допустити да се види како жену жали – јер би се могло повјеровати да је заиста искрено волио ту несрећну сиротицу

која у животу није нашла другог излаза но да с њим дијели храну и постељу”. Каква студија менталитета, какво поимање смртне озбиљности и трагичне концепције свијета која Црногорце снажно индивидуализира међу блиским народима у окружењу?

Оно што чини највећу тајну Лалићеве артистичке виртуозности садржано је у чињеници да се јунак његове тетралогije Пејо Грујовић ниједног тренутка не доживљава као суви цјеломудрени резонер, хладни посматрач или књишко теоријски анализатор, препун себе и заљубљен у властите трактате о своме национу, већ као пунокрвни књижевни лик који увијек говори из дубине животног искуства, без непокривених претензија и по мјери човјека који је, поред осталог, био у прилици да не једном прелази црногорски „ход по мукама”. Не би се рекло да је књижевна критика до сада довољно одгонетнула онај чудесни спој документарности и фикције у Лалићевој тетралогiji, оно Грујовићево поимање историје које моћно превазилази бројне научне радове из ове области. И то не само сугестивношћу књижевног чина. Историчар Живко Андријашевић тврди да је црногорску историју боље схватио из Лалићевих романа, него из свих историографских радова који се тичу времена обухваћеног Лалићевом литературом. Такву синтезу готово цјелокупног историјског и другог искуства једног народа сигурно не можемо наћи, бар на просторима јужнословенских књижевности.